

14. Винограй Э.Г. Конспект лекций по курсу «История и философия науки» для аспирантов и соискателей КемТИПП, сдающих кандидатский экзамен [Электронный ресурс] / Режим доступа: e-lib.kemtip.ru/uploads/23/fr081.doc

15. Сырых В.М. Логические основания общей теории права: В 2-х тт. / В.М. Сырых. – Т. 1. Элементный состав. – М.: Юстицинформ, 2000. – 528 с.

УДК 340.13:347.96(477)

ЮРИДИЧНИЙ КЛІНІЧНИЙ РУХ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

LEGAL CLINICS MOVEMENT IN UKRAINE: PECULIARITIES OF FORMATION AND PROSPECTS FOR FURTHER DEVELOPMENT

Лоджук М.Т.,

завідувач юридичної клініки,

аспірант кафедри теорії держави і права

Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена висвітленню особливостей становлення юридичного клінічного руху в Україні та перспектив його розвитку з огляду на існуючі в наукових колах дискусії щодо необхідності подальшого удосконалення державної системи надання безоплатної правової допомоги. Аналізується роль представників юридичних клінік провідних вищих навчальних закладів України юридичного профілю та неурядових організацій у формуванні правової та методичної бази організації діяльності юридичних клінік як у системі професійної підготовки юристів, так і в системі надання безоплатної правової допомоги. Акцентується увага на активізації діяльності юридичного клінічного руху на сучасному етапі з метою законодавчого закріплення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги.

Ключові слова: юридична клініка, юридичний клінічний рух, безоплатна правова допомога, первинна і вторинна правова допомога, суб'єкти надання безоплатної правової допомоги.

Статья посвящена освещению особенностей становления юридического клинического движения в Украине и перспектив его дальнейшего развития с учетом существующих в научных кругах дискуссий о необходимости дальнейшего совершенствования государственной системы предоставления бесплатной правовой помощи. Анализируется роль представителей юридических клиник ведущих высших учебных заведений Украины юридического профиля и неправительственных организаций в формировании правовой и методической базы организации деятельности юридических клиник как в системе профессиональной подготовки юристов, так и в системе предоставления бесплатной правовой помощи. Акцентируется внимание на активизации деятельности юридического клинического движения на современном этапе с целью законодательного закрепления статуса юридических клиник как субъектов предоставления бесплатной первичной и вторичной правовой помощи.

Ключевые слова: юридическая клиника, юридическое клиническое движение, бесплатная правовая помощь, первичная и вторичная правовая помощь, субъекты оказания юридической помощи.

The article is devoted to the peculiarities of legal clinics movement formation in Ukraine and prospects for its further development in context of current debates on the topic concerning the necessity of improvement of the state system of services providing legal aid pro bono. There is investigated the role of members of legal clinics of leading higher educational institutions and non-governmental organisations of Ukraine in development of legal and methodological framework of legal clinic system, in training lawyers and in formation of Ukrainian system of legal aid. Attention is focused on the activation of legal clinic movement at the present stage to provide legislative recognition of their status as subjects of free primary and secondary legal aid.

Key words: legal clinic, legal clinic movement, legal aid, primary and secondary legal aid, subjects of legal aid.

Постановка проблеми. Протягом останніх років студенти більшості провідних вищих навчальних закладів України юридичного профілю все частіше почали проводити свій вільний від основного навчання час у приміщеннях юридичних клінік, де вони під контролем кураторів надають безоплатну правову допомогу малозабезпеченим верствам населення, примножуючи при цьому свої теоретичні знання та набуваючи практичні навички для подальшої професійної діяльності.

Як приклад популярності серед студентів такої новачки у вітчизняній юридичній освіті можна на-

вести юридичну клініку Національного університету «Одеська юридична академія», в діяльності якої протягом одного навчального семестру бере участь більше сотні студентів та аспірантів, а більше як триста студентів з усіх факультетів та інститутів цього навчального закладу щорічно проходяться тут навчальну, виробничу, переддипломну та магістерську практики.

На жаль, така кількість студентів-клініцистів у співвідношенні до загальної кількості студентів, які навчаються в окремому вищому юридичному навчальному закладі України, є незначною, що

пов'язано із виключно формальним підходом керівництва більшості навчальних закладів до організації роботи юридичних клінік, не усвідомленням ними їх місця та ролі в сучасній системі підготовки юристів, відсутністю належного відомчого контролю за їх діяльністю, а також відсутністю єдиних стандартів провадження юридичної клінічної освіти в Україні, та проблематикою вибору моделі використання юридичної клініки як бази для практичного навчання студентів-правників.

Стан дослідження. На нашу думку, це свідчить про те, що юридична клініка як правова категорія не отримала в Україні (як і в країнах близького зарубіжжя) належної загальнотеоретичної розробки. Перш за все, недостатньо досліджено саме поняття «юридичної клініки», природа даного соціально-правового феномену, його зв'язки з іншими правовим явищами. У вітчизняній юриспруденції переважно розглядаються окремі елементи, сторони діяльності юридичних клінік як структурного підрозділу вищого навчального закладу України юридичного профілю, досліджуються переваги юридичного клінічного навчання в сучасній системі підготовки правників, висвітлюються питання організації та функціонування юридичної клініки як бази для практичного навчання та проведення навчальної практики студентів старших курсів, проблеми матеріально-технічного та кадрового забезпечення юридичних клінік.

Зокрема, у 2006 році виявленню необхідності та нагальності впровадження клінічних технологій в професійну підготовку юристів було присвячено дисертаційне дослідження російського науковця О. М. Доброхотової [1], а в 2010 році мета дисертації українського вченого Ю. О. Фігель полягала у з'ясуванні ролі юридичних клінік у процесі формування вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей [2]. Крім того, значний внесок у розробку проблем діяльності юридичних клінік в Україні зробили вчені-фахівці різноманітних галузей правової науки, зокрема: Багіров С. Р., Дубчак Н. С., Дулеба М. В., Галай А. О., Головачова К. Г., Єлов В. А., Кацавець Р. С., Колінчук Х. Г., Матвєєва Ю. І., Савелова Ю. М., Соколенко О. Л., Удод М. В., Янишев В. П. та інші.

В той же час, залишаються бути практично не дослідженими питання розбудови національної мережі юридичних клінік та формування юридичного клінічного руху в нашій державі.

Метою статті є висвітлення особливостей становлення юридичного клінічного руху в Україні та перспектив його подальшого розвитку з огляду на існуючі в наукових колах дискусії щодо необхідності подальшого удосконалення державної системи надання безоплатної правової допомоги, формування якої в Україні розпочалося з середини 2011 року.

Виклад основного матеріалу. Перші юридичні клініки на теренах незалежної України починають з'являтися при вищих юридичних навчальних закладах (як правило, за участю молодіжних, студентських та інших громадських організацій) в 1996-1999 роках у містах Києві, Донецьку, Львові, Одесі, Ужгороді, Бердянську, Сімферополі, Луцьку [3, с. 80]. Зокрема,

в більшості джерел наводиться інформація, що перша юридична клініка в Україні з'явилася у 1996 році у Національному університеті імені Т. Г. Шевченка [4, с. 10]. За іншою інформацією, першою була юридична клініка (Центр практичного навчання) Донецького національного університету [2, с. 70].

На жаль, їх діяльність в ті роки не завжди підтримувалась керівництвом навчальних закладів, оскільки прихильники традиційної академічної освіти довгий час чинили опір такій новачці. Саме тому, більшість існуючих сьогодні в Україні юридичних клінік створювались за виключною ініціативою студентів, за кошти грантодавців та на базі неурядових правозахисних організацій з акцентом не на освітні (практичні) аспекти, а на соціальні (тобто, з метою задоволення потреб суспільства у сфері правової допомоги та правопросвітницької діяльності) [5, с. 5]. І лише після перших чотирьох-п'яти років ефективної діяльності юридичних клінік вони довели органам державної влади (в першу чергу, міністерствам освіти та юстиції) й освітнім установам, іншим професійним організаціям та об'єднанням громадян свою здатність якісно працювати у відповідальній сфері послуг для суспільства [6, с. 32].

У підтвердження цих доводів можна згадати про окремі спроби органів державної влади заповнити прогалини в правовому регулюванні діяльності юридичних клінік в Україні. Зокрема, Міністерством освіти і науки України на початку липня 2002 року було надіслано деканам юридичних факультетів лист № 1/11-2194 про результати роботи конференції «Розвиток програм, що допомагають вдосконалювати навчально-виховний процес на юридичних факультетах» (м. Київ, 22-23.03.2002 року) [7, с. 293], а Міністерство юстиції України оприлюднило рекомендації Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення «Роль громадських приймалень та юридичних клінік по наданню правової допомоги населенню» (м. Івано-Франківськ, 01.11.2002 року) [8].

У зв'язку з цим, а також задля збереження й подальшого примноження здобутків юридичного клінічного руху у 2003-2004 р.р., мережу існуючих юридичних клінік (18 юридичних клінік з чотирнадцяти регіонів України) було об'єднано в Асоціацію юридичних клінік України – всеукраїнську громадську організацію, мета якої спрямована на надання підтримки діяльності юридичних клінік, сприяння розвитку юридичної клінічної освіти та реалізації відповідних правоосвітніх, просвітніх й правозахисних програм в Україні [9, с. 78].

Зокрема, для систематизації діяльності діючих та надання допомоги в створенні нових юридичних клінік на першому з'їзді асоціації було розроблено та прийнято «Стандарти юридичних клінік України», а предметом обговорень та рішень другого та третього з'їздів стали організаційно-методичні аспекти діяльності юридичних клінік в нашій державі (визначено та окреслено типовий тематичний план навчального спецкурсу, прийнято «Етичний кодекс юридичних клінік України»).

Також протягом вищевказаного періоду часу цією Асоціацією було розроблено власний веб-сайт юридичних клінік, а наприкінці 2005 року започатковано професійне періодичне видання з проблематики юридичної клінічної освіти – «Вісник Асоціації юридичних клінік України», що в певній мірі допомогло широко висвітлювати зміст і природу юридичної клінічної освіти та діяльності, обговорювати проблеми та перспективи їх подальшого розвитку.

Уже впродовж 2005-2006 р.р., за безпосередньої участі членів Асоціації та Міжнародного фонду «Відродження», було розроблено певний масив науково-методичних напрацювань та розробок для юридичних клінік, розпочали свою роботу три регіональні тренінгові центри, які фокусували свою діяльність як для студентського, так і викладацького корпусу юридичних клінік. Окремим напрямком діяльності асоціації стала підготовка пропозицій та рекомендацій до Національної програми правової освіти населення, де юридичні клініки включалися до кола установ, що здійснюють правову освіту населення на загальнодержавному рівні [10, с. 5].

У 2006 році було чітко окреслено й нагальні потреби для подальшого закріплення та інституціоналізації діяльності юридичних клінік в Україні, а саме: формування нормативної та організаційно-методичної бази для впровадження на загальнодержавному рівні діяльності юридичних клінік, розвиток законодавства щодо забезпечення прав осіб на правову допомогу в Україні, удосконалення стандартів вищої юридичної освіти в її практичній частині, подальше розширення національної мережі юридичних клінік, забезпечення підтримки юридичних клінік в Україні на загальнодержавному рівні та зі сторони вищих навчальних закладів.

Саме результатом спільної діяльності Асоціації юридичних клінік України, Міністерства освіти та науки України, Міністерства юстиції України, а також Міжнародного фонду «Відродження» стала поява наказу Міністерства освіти та науки України № 592 від 03.08.2006 року «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України», завдяки чому відбулося остаточне закріплення на загальнодержавному рівні статусу й діяльності юридичних клінік. Як вірно відзначив С. Молібог, саме поява цього наказу ознаменувала факт того, що до влади «дійшли» численні звернення учасників руху юридичної клінічної освіти, що зрушило справу з мертвої точки в плані законодавчого регулювання (щоправда, лише на підзаконному рівні), а також дало підстави сподіватися на подальше сприяння їх діяльності зі сторони держави [5, с. 5].

У зв'язку з цим, надання юридичним клінікам спеціального правового статусу в нашій державі стало не лише важливим етапом їх розвитку та поширення на загальнодержавному рівні, але й підтвердило сприйняття Міністерством освіти і науки України ідеї про необхідність серйозних змін у підходах до традиційної юридичної освіти в Україні.

Також, наприкінці 2006 року з метою здійснення благодійної діяльності в інтересах суспільства та ді-

яльності, спрямованої на розвиток в Україні юридичної клінічної освіти, впровадження новітніх освітніх методик у процес підготовки юристів в Україні та за кордоном, представниками юридичного клінічного руху в Україні було засновано Міжнародний благодійний фонд «Фундація юридичних клінік України» [11].

Так, у зв'язку з реформуванням системи безоплатної правової допомоги й інтеграції до неї юридичних клінік, а також з метою повномасштабної імплементації ідей та принципів юридичної клінічної програми до нормативно-правової бази у галузі вищої юридичної освіти, 11-12 грудня 2006 року в м. Києві було проведено Щорічну підсумкову конференцію юридичних клінік України, в якій взяли участь представники Міністерства юстиції України та Міністерства освіти та науки України.

Під час роботи цього зібрання було обговорено питання діяльності юридичної клінічної програми та її нормативно-правове забезпечення, вдосконалення системи підготовки юридичних кадрів у частині їх практичного навчання, а також запровадження всеукраїнської програми розвитку юридичних клінік («Юридичної клінічної програми України»). Результатом цієї зустрічі стало напрацювання матеріалів за напрямками гармонізації нормативно-правової бази щодо вищої юридичної освіти та юридичної клінічної програми; закріплення місця й ролі юридичних клінік у загальнодержавних процесах правової просвіти населення та правової допомоги соціально вразливим групам суспільства; обговорення й затвердження моделі координації юридичної клінічної програми; прийняття всеукраїнської Програми розвитку юридичних клінік України на 2007-2008 роки; підготовка та направлення звернення до державних органів влади, профільних відомств та установ з метою запровадження напрацювань та пропозицій.

А з метою координації дій по впровадженню прийнятих на конференції рішень на загальнодержавному рівні, а також задля реалізації інших програмних завдань, 12 грудня 2006 року її учасниками було засновано й створено Міжнародний благодійний фонд «Фундація юридичних клінік України», головною метою діяльності якої є підтримка, забезпечення та координація діяльності юридичної клінічної програми в Україні. Головою Правління цієї Фундації було обрано менеджера програми «Верховенство права» Міжнародного фонду «Відродження» М. В. Дулебу, який очолює цей благодійний фонд й до теперішнього часу.

Слід відзначити також, що подібні фонди, направлені на сприяння розвитку юридичних клінік та юридичної клінічної освіти в цілому, діляти та продовжують сьгодні діяти в багатьох країнах світу, а одним із прикладів успішної діяльності таких фондів є діяльність Фундації юридичних клінік Польщі [10, с. 5].

Що стосується аналізу змісту поняття «**юридичний клінічний рух**», то це словосполучення практично не вживається в юридичній літературі, а більше використовується в публіцистиці з метою узагальнення активної інституціоналізації юридичних клінік у вищих навчальних закладах як одного з

елементів розвитку вищої юридичної освіти в цілому. Не зважаючи на явну однозначність в розумінні цього терміну для пересічних громадян, відсутність будь-якої уваги зі сторони науковців на цю категорію спричиняє додаткові незручності при формулюванні її понятійного значення.

Враховуючи історію появи та поширення юридичних клінік на території України, заслуговує на позитивне сприйняття виокремлення двозначного розуміння вищевказаного терміну в його широкому та вузькому (персоналізованому) значенні [12, с. 8].

В першому випадку юридичний клінічний рух в його сучасному стані є збірним поняттям та включає в себе усі правові центри та сегменти юридичної спільноти України, які більше десяти років тому доклали значних зусиль для відродження діяльності юридичних клінік як специфічних утворень, що водночас мають риси організацій громадянського суспільства та вищої школи. Зокрема, це вищі навчальні заклади нашої держави, доктринальні праці керівників юридичних клінік яких слугували джерельною базою та підґрунтям подальшого розвитку юридичних клінік як особливо механізму сприяння якості юридичної освіти, що проявляється в створенні для студентів можливості під час навчання практикуватися в юридичній професії, виконуючи аналітичну та безпосередньо правозахисну роботу [13].

В інформації Міністерства освіти і науки України про стан організації роботи зі зверненням громадян за I півріччя 2008 року зазначалося, що у 22 областях України на той період часу налічувалося 45 юридичних клінік [14], а вже через два роки в нашій державі стаціонарно працювали та активно реалізовували свої функції та завдання 110 юридичних клінік [15].

Якщо намагатись **персоналізувати** вищевказану категорію, то в певній мірі юридичний клінічний рух в Україні у його вузькому значенні можна сьогодні ототожнювати із всеукраїнською громадською організацією «Асоціація юридичних клінік України» як мережею юридичних клінік нашої держави, а також окремими благодійними організаціями (в першу чергу, це Міжнародний благодійний фонд «Фундація юридичних клінік України» та Міжнародний фонд «Відродження»).

Як один із найбільш успішно реалізованих після 2006 року проектів представників юридичного клінічного руху в Україні можна відзначити щорічне проведення Всеукраїнської олімпіади юридичних клінік з інтерв'ювання клієнтів [16, с. 1]. Основні завдання цього унікального студентського турніру були направлені на стимулювання самовдосконалення консультантів юридичних клінік України; формування нового покоління молодих юристів через вдосконалення ними необхідних для роботи з клієнтами практичних навичок; підвищення інтересу студентів до поглибленого вивчення юридичних дисциплін та спецкурсів з основ юридичної практики у юридичних вищих навчальних закладах України; виявлення недоліків підготовки консультантів до роботи з клієнтом у юридичних клініках України; пропаганда юридичної клінічної освіти; підвищення

рівня викладання юридичних дисциплін та спецкурсів з основ юридичної практики у юридичних вищих навчальних закладах України; виявлення, поширення та впровадження в навчально-виховний процес сучасних прийомів і методів навчання; формування команд для участі в міжнародних олімпіадах, конкурсах та турнірах.

Зокрема, 11-12 лютого 2006 року на базі Національного університету «Острозька академія» відбулася Всеукраїнська олімпіада юридичних клінік з інтерв'ювання клієнтів, організована Благодійним фондом «Правничі ініціативи» за фінансової підтримки Американської асоціації юристів/Правової ініціативи у Центральній Європі та Євразії (АВБА) та за сприяння Асоціації юридичних клінік України. Також на базі цього ж університету відбулася Друга всеукраїнська олімпіада юридичних клінік з інтерв'ювання (консультування) клієнтів (10-11 лютого 2007 року), яка цього разу була вже одним із етапів (національним раундом) Міжнародних змагань з інтерв'ювання (консультування) клієнтів імені Льюїса М. Брауна (*The Louis M. Brown International Client Counseling Competition, ICC*) – професора Південно-Каліфорнійського університету, який став їх засновником ще у 1969 році. Третя всеукраїнська олімпіада з консультування та інтерв'ювання клієнтів відбулася 30 листопада-01 грудня 2008 року на базі Академії правових наук України в м. Києві, а Четверта національна олімпіада з консультування (інтерв'ювання) клієнтів стартувала 14-15 листопада 2009 року в м. Києві.

На жаль, з огляду на відсутність після 2008 року належного грантового та спонсорського фінансування діяльності як Асоціації юридичних клінік України, так і Фундації юридичних клінік України, проведення Всеукраїнської олімпіади юридичних клінік з інтерв'ювання клієнтів, як і десятка інших глобальних проектів, призупинено на невизначений термін. В той же час, за участю саме цих організацій доволі успішно проводилися й проводяться надалі окремі заходи, направлені на покращення роботи та статусу юридичних клінік у співпраці з Міністерством юстиції України та Міністерством освіти і науки України (наприклад, другий Всеукраїнський студентський форум правників «Актуальні проблеми та досвід роботи юридичних клінік в Україні» (м. Київ, 05.10.2009 року) [17, с. 22].

Також своєрідним офіційним визнанням авторитету та успішної діяльності юридичного клінічного руху в Україні на державному та регіональному рівнях можна сміло навести той факт, що його представники включені до складу багатьох консультативно-дорадчих та експертних органів, рад, комісій чи груп при органах державної влади та місцевого самоврядування, що дозволяє забезпечувати врахування думки цього професійного співтовариства юристів-клініцистів у формуванні та реалізації державної політики в освітній та правозахисній сфері. Наприклад, одними із активних членів Координаційної ради молодих юристів України при Міністерстві юстиції України є Президент Правління Міжнародного благодійного

фонду «Фундація юридичних клінік України» Дулеба М.В. та керівник Навчально-тренінгового центру юридичної клінічної освіти Національної академії внутрішніх справ Галай А.О., а завідувач юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія» за своєю посадою входить до складу Одеської обласної міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення.

Окрім надання правової допомоги, юридичні клініки беруть активну участь й у різних правозахисних проєктах. Зокрема, починаючи з 2010 року, в Україні реалізується проєкт Агенства США з міжнародного розвитку (USAID) «Доступ до правосуддя та правової обізнаності в Україні «Правова країна», де юридичні клініки також задіяні [18, с. 13]. Наприклад, з липня 2012 року до Всеукраїнської загальнонаціональної мережі з надання безоплатної правової допомоги при цьому проєкті долучилася юридична клініка Національного університету «Одеська юридична академія» [19, с. 2].

На даний час, у зв'язку з певними зрушеннями в 2006 році в сфері нормативної регламентації діяльності юридичних клінік в Україні, юридичний клінічний рух кардинально поміняв цілі свого існування та сфокусувався, насамперед, на законодавчому закріпленні статусу юридичних клінік як суб'єктів безоплатної правової допомоги, методичному та методологічному забезпеченні імплементації спецкурсу «Основи юридичної клінічної практики» до навчального процесу вищих навчальних закладів нашої держави, на розв'язанні значної кількості інших проблемних завдань, які постають перед керівниками юридичних клінік при використанні цих унікальних структурних підрозділів як своєрідного полігону для закріплення теоретичних знань та формування практичних навичок у студентів (зокрема, матеріально-технічне та кадрове забезпечення діяльності юридичних клінік).

Лише протягом двох останніх років актуальні питання діяльності та функціонування юридичних клінік в Україні, а також стан та перспективи розвитку юридичної клінічної освіти в цілому неодноразово піднімалися у працях вітчизняних науковців – представників юридичного клінічного руху в нашій державі, а також публічно обговорювалися під час проведення різних науково-практичних заходів (зокрема, в рамках з'їзду мережі юридичних клінік України «Юридичні клініки: сучасні виклики, потреби та потенціал їх участі у функціонуванні й вдосконаленні правової системи України» (м. Ірпінь, 14.10.2011 року), Всеукраїнського круглого столу з представниками юридичних клінік України «Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса, 28.10.2011 року), Всеукраїнського науково-практичного круглого столу «Діяльність юридичних клінік України у зв'язку з прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (м. Київ, 27.01.2012 року) і т.п.)

Зокрема, саме під час таких обговорень представниками юридичного клінічного руху в нашій державі був підтриманий проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги), розроблений співробітниками юридичної клініки Національного університету «Одеська юридична академія» і внесений до парламенту народним депутатом України, Головою Комітету з питань правосуддя Верховної Ради України Ківаловим С. В. та народним депутатом України Мірошніченком Ю. Р., а також прийнятий в подальшому (05 липня 2012 року) в першому читанні за основу [20].

Крім того, на початку 2013 року оновленим складом Правління всеукраїнської громадської організації «Асоціація юридичних клінік України» на чолі з її Головою – керівником юридичної клініки Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, доцентом та практикуючим адвокатом Єловим В. А. було прийнято рішення сконцентрувати діяльність асоціації на п'яти основних завданнях, а саме: 1) проведення літньої та зимової тренінгових шкіл для викладачів юридичних клінік; 2) розробка та прийняття Стандартів юридичної клінічної освіти (навчальний та соціальний аспект); 3) розробка сайту та централізованого електронного журналу звернень громадян з надання правової допомоги; 4) забезпечення продовження роботи робочої групи з приведення нормативних актів у відповідність з Типовим положенням про юридичну клініку вищого навчального закладу України; 5) підготовку посібника «Основи юридичної клінічної практики». З метою реалізації вищевказаних проєктів асоціація робить спроби заручитися фінансовою та організаційною підтримкою Міжнародного фонду «Відродження», а також іншими вітчизняними та іноземними грантодавцями.

Висновки. Таким чином, незважаючи на окремі спроби вчених сформулювати поняття «юридичний клінічний рух» як в широкому, так і вузькому (персоналізованому) значенні, цей термін потребує подальших наукових досліджень з огляду на перспективи включення юридичних клінік при вищих навчальних закладах України юридичного профілю в державну систему безоплатної правової допомоги. Також, незважаючи на активізацію діяльності всеукраїнської громадської організації «Асоціація юридичних клінік України», яка спостерігається в останні роки, подальший розвиток юридичного клінічного руху багато в чому залежатиме від стабільного фінансування навчально-практичних заходів (круглих столів, тренінгів, олімпіад) та інших проєктів в сфері юридичної клінічної освіти вітчизняними та іноземними грантодавцями (в першу чергу, Міжнародним фондом «Відродження», Міжнародним благодійним фондом «Фундація юридичних клінік України» та Агенства США з міжнародного розвитку (USAID)).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Доброхотова Е. Н. Практическое обучение юристов в России: История становления и перспективы развития (на примере Юридической клиники в СПбГУ) : автореф. дис. на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве» / Е. Н. Доброхотова. – СПб., 2007. – 22 с.
2. Фігель Ю. О. Роль юридичних клінік у формуванні вмінь реалізації права студентами юридичних спеціальностей : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / Ю. О. Фігель. – Львів, 2011. – 11 с.
3. Юридична клініка : Навчальний посібник. В. А. Єлов, С. І. Молібог, Д. Г. Павленко. – К.: «Школяр», 2004. – С. 80.
4. Чернега А. «Фенікс» – високий стандарт клінічної освіти // Юридичний вісник України. – 15-21 листопада 2008 року. – № 46 (698). – С. 10.
5. Молібог С. Клініки часто народжувались у жорстких сутичках із керівництвом вузів / Юридична газета. – 12 жовтня 2006 р. – № 19 (79). – С. 5.
6. Гентош Р. Є., Дулеба М. В., Козлов В. О., Котуха О. С. Діяльність юридичних клінік у сфері громадського правозахисту: Посібник / За заг. ред. М.В. Дулеби. – Львів, 2003. – С. 32.
7. Юридична клініка: Навчальний посібник. В. А. Єлов, С. І. Молібог, Д. Г. Павленко. – К.: «Школяр», 2004. – С. 293.
8. Роль громадських приймалень та юридичних клінік по наданню правової допомоги населенню: рекомендації Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення Міністерства юстиції України від 01.11.2002 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу до док. : <http://www.legalclinics.org.ua/zakony/zakony.php?menuItem=zakony&zakon=muu>. – Назва з екрану.
9. «Юридичні клініки» в Україні: роль, завдання та організаційно-правові засади: Посібник / За ред. М. В. Дулеби – К.: «МП Леся», 2003. – С. 78.
10. Дулеба М. Допоможе і навчить юридична клініка // Урядовий кур'єр. – № 242. – 22 грудня 2006 року. – С. 5.
11. Юридичні клініки України: сучасні виклики, потреби та потенціал їх участі у системі підготовки юристів. [Електронний ресурс] – Режим доступу до док. : http://www.irf.ua/files/ukr/programs_law_news_1167_ua_RL.doc. – Назва з екрану.
12. Дулеба М. В. Сучасний «юридичний клінічний рух» на шляху до гармонізації та розширення / М. В. Дулеба // Вісник Асоціації юридичних клінік України. – 2005. – № 2. – С. 8.
13. Мережа юридичних клінік України: ретроспективи та перспективи / Авт.-укл. М. В. Дулеба. – К., 2006. – 296 с.
14. Аналітична доповідь про стан організації роботи зі зверненнями громадян у Міністерстві освіти і науки України за 2008 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до док. : http://www.mon.gov.ua/main.php?query=newstmp/2009_1/09_01. – Назва з екрану.
15. Аналітична доповідь про стан організації роботи зі зверненнями громадян у Міністерстві освіти і науки України за 2010 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до док. : http://www.mon.gov.ua/newstmp/2010/21_12/dopovid_2010.doc. – Назва з екрану.
16. Гаращук М. Юридична клініка – місце, де вчать лікувати суспільство // Юридична газета. – № 4 (64). – 28 лютого 2006 року. – С. 1.
17. Клименко О. Юридичні клініки в Україні: внесення соціальних аспектів у вивчення права / Юридична газета. – 06 жовтня 2009 р. – № 40. – С. 22.
18. Єлов В. Юрклініки сьогодні можуть забезпечувати ефективну роботу в сфері права // Юридичний вісник України. – № 14 (875). – 7-13 квітня 2012 року. – С. 13.
19. Ківалов С. На шляху до побудови громадянського суспільства // Думська площа (додаток до газети Одеської міської ради «Одесский вестник»). – № 25 (795). – 20 липня 2012 р. – С. 2.
20. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги. [Електронний ресурс] – Режим доступу до док. : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=41880. – Назва з екрану.